

Koloh Gábor

Református lelkészi mobilitás a Dunamelléki Egyházkerületben a két világháború között

A Felsőbaranyai Református Egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak társadalmi mobilitásának korábbi vizsgálatakor a családi háttér és az iskoláztatás szerepére összpontosítottam.¹ Ennek során erre az egyházmegyére vonatkozóan is igazolódott a tiszántúli és a dunántúli kerületi mélyfúrások több következtetése: egyrészt a pálya fokozatos kinyílása az alacsonyabb társadalmi rétegek tagjai számára, másrészt a lelkészi, de különösen a tanítói hivatás megítélésének nemzedékről nemzedékre való romlása.² Jelen vizsgálat célja a tágabb egyházi közigazgatási egységekre, a Dunamelléki Egyházkerület lelkészi közösségére kiterjeszteni a kutatást úgy, hogy annak látószöge a családokra szűküljön – azokon belül viszont az apák mellett az apósok, valamint részben az anyák és a feleségek társadalmi helyzetét is bemutassa.

A lelkészek társadalmi mobilitásának vizsgálata során érdemes szem előtt tartani, hogy a hivatás presztízsének kérdése szorosan összeforrott sajátos, ellentmondásos elithelyzetükkel.³ A sajátosság oka egyrészt az, hogy feladatkörükből adódóan e foglalkozás művelői egyértelműen tekintéllyel bíró szereplői voltak a közegüknek, másrészt azonban pozíciójuk a legkevésbé sem járt együtt számottevő vagyonnal. A problémát azt okozta, hogy a tekintély és a vagyon nem feltétlenül járt együtt, sőt, jelentős mértékben elvált egymástól, mert amíg a vagyon önmagában is hozzájárult a tekintély megszerzéséhez, addig fordítva ez már a legkevésbé sem mondható el. A pozíció sajátosságához még az is hozzátartozott, hogy a lelkészek alapvetően egy mozgásban lévő réteg tagjai voltak, hiszen működési helyük rövidebb-hosszabb idő után változott, és emiatt elsősorban pozíciójuk, és nem a személyük definiálta a helyzetüket (ellentétben például a falusi bírakkal). A sajátos helyzet harmadik eleme pedig – a vizsgált korszakban különösen, de már évtizedekkel azt megelőzően is – a hivatás társadalmi megítélésének újrafogalmazására készítő szekuláris világfelfogás terjedése, ami leginkább a lelkészek hivatásának szimbolikus presztízsértékét csökkentette.

Ezen változások miatt a lelkészi hivatásnak mint az elitbe való bekerülés egyik hagyományos és igen népszerű csatornájának az érvényessége is megkérdőjeleződött, amint azt a pálya anyagi és erkölcsi megbecsültségének hanyatlására

¹ Koloh 2019, 2021a.

² Szász 2011, 2013, 2022; Ugrai 2003, 2007, 2014, 2017; Kránitz 2012–2013; Szabadi 2016.

³ Andorka 1974: 109; Andorka 1978: 11; Andorka 1982: 1; Keszei 2021: 17.

vonatkozó eredmények is aláhúzzák.⁴ Ezen már a lelkészi fizetéseknek a századforduló idején történt állami rendezése sem segített, ráadásul a háborús tapasztalatok azután tovább rontottak a helyzeten. Aligha kevesek véleményét fejezték ki azok a református lelkészek, akik a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*ban így fordultak olvasóikhoz: „Minden különösebb bevezetés nélkül, egész rapszodikusán bocsátjuk előre, hogy mi, református lelképásztorok, vagyunk a senki gyermekei. [...] Az állam a szerencsétlenül alkalmazott 'paritás', vagy mi miatt egyszerűen napirendre tér jelen mostoha sorsunk felett. Anyaszentegyházunk egyeteme a 'nincs fedezet'-féle válaszokkal adja ki utunkat.”⁵ A névtelenségbe burkolózó lelkészek viszont nemcsak az államot és az egyházat, hanem, már a folytatásban, részben a közösségüket is okolták kiszolgáltatott helyzetükért: „Az eklézsiák nagy részében, hol a nép szűkkeblűsége, rövidlátása és hálátlansága nem épen új dolog, különös elszántságra van szükség, hogy meg merjük kockáztatni a keserves kérést: adjatok.” Írták ezt nyilván annak hangsúlyozásával, hogy számos helyen valóban még adni sem volt miből.

A lelkészi hivatás válságát a vizsgált – a földkérdéssel, a népesedési változásokkal és különösen a világháború és Trianon utóhatásaival terhelt – korszakban csak mélyítették azok a felszínre bukó, szélesebb körben jelentkező társadalmi devianciák, mint a csecsemőgyilkossággal is gyakran együtt járó ormánsági egykezés, vagy a tiszazugi arzénes gyilkosságok esete, melyeknek a hírlapokban is bemutatott szereplői zömmel szintén kálvinisták voltak.⁶ Ebben a miliőben a lelkészeknek egyszerre kellett megfelelniük egy nemzeteszményben meghatározott szerepnek, illetve megküzdenniük az egyházukat és hivatásukat erő nehézségekkel. Úgy vélem, ebben a helyzetben az egyén önnön szerepfelfogásában a családi háttér – mind annak társadalmi pozícióját, mind személyes kontextusát tekintve – meghatározó jelentőséggel bírt. Egy lelkész saját, öröklött és képzése során is gyarapított kulturális tőkéje, valamint annak a családnak a jobban vagy kevésbé érvényesülő hatása, amelybe beházasodott, strukturálisan és technikailag is leginkább az apák pozíciója felől közelíthető meg. A következőkben a generációk közötti változások vizsgálatával magam is innen közelítek, hogy aztán arra is rámutassak, hogy a századfordulótól kezdve az apósok és a lelkészfeleségek társadalmi háttere részben módosult, és ez a kutatásoknak ebbe az irányba történő kiterjesztését teszi sürgetővé.

Vizsgálatomhoz az 1933 decemberében készült és a következő években bővített, a Dunamelléki Református Egyházkerület lelkészi törzskönyvének adatgyűjtő íveit használom fel.⁷ A dunamelléki püspök 4170/1933. számú rendeletére nyomtatott sablon kitöltött lapjait a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára őrzi. Az adatgyűjtő ívek a lelkész születési és tanulmányi adatai mellett szolgálatának állomásaira és a nyelvismeretére is

⁴ Legújabb összefoglalását lásd Szász 2022: 16–18.

⁵ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 59 (12.) 134.

⁶ Koloh 2021b; Mátay (szerk.) 2016.

⁷ DRE RL A/4. 81. d.

rákérdeztek, ahogyan a házasságkötésére (benne az após foglalkozására!), gyermekeinek nevére, születési idejére, foglalkozásukra, emellett a lelkész szolgálat során nyert kitüntetéseire, irodalmi munkásságára, fegyelmi ügyeire, valamint nyugdíjba vonulásának évére. Ezen adatok közül a születési és házassági adatokat (hely, idő) rögzítettem, az apa és após hiányzó foglalkozási adatait a lelkészek születési vagy házassági anyakönyvi bejegyzéséből pótoltam, majd ezt követően a foglalkozási adatokat kategorizáltam.

1. táblázat

*A Dunamelléki Egyházkerület lelkészeinek megoszlása
korcsoportjuk szerint (1933–1935)*

<i>Korcsoport</i>	<i>Születési év</i>	<i>Életkor</i>	<i>Fő</i>
1	1858–1878	56–76	41
2	1879–1901	33–55	209
3	1902–1914	20–32	55

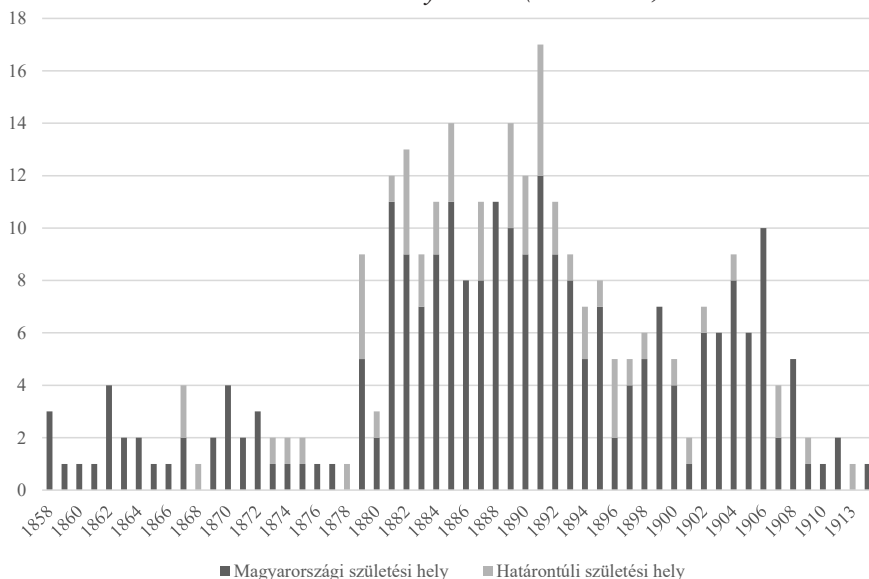
Fornás: DRE RL A/4. 81. d.

Az életkor alapján csoportosított lelkészek számát az 1. táblázat foglalja össze, és abból látható, hogy a hivatásukat 1933–1935-ben gyakorló dunamelléki református lelkészek zöme a dualizmus második felében, illetve a végén szocializálódott, vagyis az említett szekuláris kihívásokkal nagy valószínűséggel már pályaválasztását megelőzően többé-kevésbé tisztában volt, de ugyanez elmondható a korábbi és különösen a következő generációról is. A második és harmadik korcsoport tagjai a hivatásválasztáskor már az államilag szabályozott kongrua-rendszer szerint kaptak fizetést, vagyis a sok elégedetlenséget kiváltó intézkedéssel már a pályára lépésükkor tisztában voltak. Részben ugyanez igaz az első korcsoport legfiatalabb tagjaira is. A lelkészi hivatást érő, felvázolt kihívások zöme abban is megmutatkozik, hogy a lelkészek száma tendenciaszerűen csökkent, ahogyan azt az alábbi ábra is mutatja. A csökkenő tendenciát csak rövid ideig ellensúlyozták az elcsatolt területekről érkező lelkészek, már amennyiben menekültek voltak, és nem pusztán csak ott születtek.⁸ A századforduló idején születő lelkészek számának visszaesése a háborús veszteségekről is árulkodik; ezeknek a férfiaknak a hiányát a háborúban már részt nem vevő korcsoport sem tudta pótolni (1. ábra).

⁸ Tomanóczy János esete példázza a problémát. Tomanóczy Párkányban született, de Esztergomban érettségizett. Egerben elvégezte a katolikus teológiát, majd a fővárosban a jogot. Konvertált, és 1912-től a Tiszántúlon, majd a Dunántúlon szolgált. Mivel működése már Trianon előtt is szinte egészében a mai országterületre esett, problematikus menekültnek tekinteni. Másoknál a határon túli születési hely az apa átmeneti ott tartózkodását tükrözheti, őket szintén nem megfelelő menekültnek tekinteni akkor, ha pályájuk jórészt a trianoni területre összpontosult, különösen, ha már 1918–1920 előtt is itt éltek.

1. ábra

*A Dunamelléki Egyházkerület lelkészeinek megoszlása
születésük éve és helye szerint (1933–1935)*

Forrás: DRE RL A/4. 81. d.

AZ APA FOGLALKOZÁSA

A felsőbaranyai horizontú vizsgálat során sikerült kimutatnom, hogy a 19. század közepén élt lelképásztorok mintegy felének az apja is lelkész volt.⁹ Ez, a szakirodalomban ároninak aposztrofált származás jobbára a társadalmi mobilitást fékező tényezőnek tekinthető, ami esetenként egyházi pozíciók családi kisajátításával is járhatott.¹⁰ Ezek ellenére a kifejezés mégsem bír negatív konnotációval, ami azt mutatja, hogy ezek a korlátok nem váltak általánossá, és így nem zárták el a lehetőséget azok előtt, akiknek a lelkészi pályára lépéssel nyílt lehetőségük a társadalmi felemelkedésre. Már csak azért sem, mert a jobbágyi vagy kétkezi munkás sorból kiemelkedők általában nem ezen a pályán akarták tartani a gyermekeiket, hanem inkább a további előrelépést jelentő – főleg a jogi vagy az orvosi – végzettség megszerzését szorgalmazták náluk.¹¹ Az ároni származás amiatt sem tekinthető az egyházon belüli nepotizmus szinonimájának, mert a lelkészapáktól születő lelkészfiúk aránya a korszakban jelentősen csökkent.

⁹ Koloh 2021a: 173–174.

¹⁰ Csepregi 2019a: 58–59.

¹¹ Csepregi 2019b: 55; Szász 2011: 432–433.

2. táblázat
A Dunamelléki Egyházkerület lelkészeinek megoszlása apjuk foglalkozási kategóriája szerint (1933–1935)

<i>Apa foglalkozási kategóriája</i>	<i>1858–1878</i>	<i>1879–1901</i>	<i>1902–1914</i>
mérnök, orvos, gyógyszerész	2	1	1
tanár, tanító, jogász, újságíró	6	27	11
állami és magántisztviselő	2	21	9
egyházi személy	14	48	8
kereskedő, vállalati tulajdonos	0	3	0
állami véderő	0	0	1
mezőgazdaságból élő	10	49	6
kisiparos	4	21	5
vas- és fémiparos	0	5	2
egyéb, képzetlen munkaező	0	5	3
magánzó	0	1	0
nincs adat	3	28	9
Összesen	50	193	62

Forrás: DRE RL A/4. 81. d., FamilySearch anyakönyvi adatbázis

A 2. táblázat azoknak a lelkészeknek a megoszlását mutatja, akiknél sikerült az apa foglalkozását beazonosítanom: az adatgyűjtő ívben erre ugyanis nem kérdeztek rá – így a hiányt alapvetően a keresztelési, annak hiánya esetén pedig a házassági anyakönyvből pótoltam, feltételezve, hogy az apák részéről időközben nem történt változás. (Vagy ha igen, az nem járt az egyes kategóriák közötti elmozdulással, illetve, ha mégis, akkor olyan mértékben egyedi esetnek számít, hogy statisztikailag nem releváns.)¹² A táblázat adatai alapján az idősebb korcsoportok lelkészeinek csak a negyede, a fiatalabbaknak pedig kevesebb mint a hetedede (12,90%) származott lelkész apától. Ha összesítem a három korcsoport értékét, akkor a Dunamelléki Református Egyházkerületben a lelkészapák aránya 22%-ot tesz ki, amit érdemes összevetni a Dunántúli és a Tiszántúli Egyházkerület 1940-es évek elejéről származó adataival.¹³ A 18,5%-os dunántúli és a 24,2%-os tiszántúli érték ismét csak aláhúzza, hogy a korszakban a lelkészfiúk számára már jóval kevésbé volt vonzó az apjuk hivatása, mint a két-három generációval korábban élt fiúk számára. Ezt persze az is erősítette, hogy a lelkészi jövedelem reálértékének említett csökkenése a még a pályára kíváncszó fiatal emberek képzésének támogatását is nehezítette. Ráadásul a csökkenés mértéke kirajzol egy kelet–nyugati tengelyt, ami fokozott esést tükröz.

Dinasztia-alapítási törekvések azonban így is tetten érhetőek a korszakban.¹⁴ Benkő István (1889–1959) rákospalotai lelkész édesapja szintén a Rákospalotai

¹² Az ország társadalmi zártságára lásd: Andorka 1978: 11.

¹³ Szász 2022: 21.

¹⁴ A fogalom alatt az ároni öröklődésen kívül az adott településen való örökítést is érthetjük, lásd Molnár 2013: 26–27.

Református Egyházközség lelkésze volt, így apa és fia mintegy 80 éven keresztül meghatározta az eklézsia történetét.¹⁵ Ugyancsak ezt példázza az ormánsági Kiss Géza (1891–1947) esete: neki az apja és rövid ideig a bátyja is Kákics lelkésze volt, ahogyan később ő is. Kiss Géza viszont a legkevésbé sem vágyott erre a tisztségre. Ambícióiról sokat elárulnak 1909-ben kelt sorai, melyekből kitűnik, hogy a lelkészi hivatás iránti averziója talán nem csak a tanulmányai miatti környezetváltás megpróbáltatásaiból fakadt: „Én nem bánom, ha jogász leszek is, csak pap ne. Nem egy olyan ember van a világon, aki, mint mezei jogász végzett. Akár beleegyeztek, akár nem: pap nem leszek. Belebolondulok abba a gondolatba, hogy mért jöttem én teológiára, holott testem-lelkem borzad tőle. Míg évet nem vesztek, addig csináljunk valamit.”¹⁶ Később ez a konfliktus annyiban oldódott, hogy Kiss számára már nem a lelkészi hivatás, hanem a kákicsi parókián való működés jelentett nehézséget. Arra, hogy ez a tiltakozás nem a férfi esetleg elégedetlenkedésre hajlamos természetének a lenyomata volt, az életműve a bizonyíték: számára csak a maradandó értékű regionális kutatásai jelenthettek szellemi kiteljesedést.

A nem lelkész édesapák fiai közül a második legnagyobb csoportot a mezőgazdaságból érkezők alkották. E csoport aránya már az első korcsoport esetén is megközelíti az ároni lelkészfiúkét, ami a pálya társadalmi mobilitásban betöltött szerepét hangsúlyozza. A falvak világában ennek kézenfekvő magyarázata, hogy egy feltörekvő fiatal számára kevés másmilyen, magasabb szellemi elitpozíció lehetett annyira látható, mint a lelkészeké.¹⁷ Az istentiszteleteken hetente láthatta, hallgathatta a papját, az alapfokú oktatásban ismerhette a gyerekeit – létezett tehát egy olyan közeli képe róla, ami például a jegyzőről már kevésbé volt elmondható. A lelkészi pálya vonzása abban is megnyilvánult, hogy félbemaradása esetén tanító válhatott a fiúból.¹⁸

A paraszti kultúrkörből érkező lelkészek aránya csak a századforduló idején születtek körében csökkent valamelyest. Mire ugyanis megkezdtek teológiai tanulmányaikat, a mezőgazdaságot – elsősorban a védett és biztos gabonakereskedelmi rendszernek a Monarchia felbomlásával együtt járó megszűnése miatt – különösen erős veszteségek érték. Az idősebb, paraszti származású lelkészek esetében azonban a tanulmányaik kezdetén a gabonakonjunktúra még kifejezetten jó időszakot hozott. Az összesített, 18%-os arányt megint csak érdemes a többi egyházkerületi értékkel összevetni, mert így látható, hogy a Dunántúli Egyházkerületben választ adó lelkészek körében jóval magasabb, 34,1% az érintettek aránya, míg a tiszántúliaké a dunamellékiekkel egyenlő. A különbség a kisebb földet egyben tartani igyekvő dunántúli családok öröklési és képzési stratégiáinak megnyilvánulásából adódhat.

A tanító édesapák esetében fiaik lelkészi pályára állítása két okkal is magyarázható. Az egyik az, hogy az egyházi tanítók a lelkész beosztottjai voltak, de a lelképásztorok még a nem egyházi tanítók számára is közelebbi szellemi igazodási

¹⁵ Molnár 2013: 26–27.

¹⁶ DRE RL Kiss Géza levelei Kiss Zoltánnak. Budapest, 1909. október.

¹⁷ Vogler 1994: 232.

¹⁸ Koloh 2021a.

pontot jelentettek. Másrészt a tény, hogy a tanítók eredetileg számos esetben lelkészi pályára készültek, megmagyarázhatja, hogy a fiaik útján saját ambíciójukat teljesítették ki, de ha mégsem ez történt, a lelkészi pálya akkor is a családi felemelkedés következő lépcsőfoka volt.

Említést érdemelnek még a kisiparos és a tisztviselő apák fiai is. Az ő esetükben több a városi születésű lelkész, és ez részben jobb anyagi körülményeket, részben pedig olyan adottságokat feltételez, amelyek már eleve megkönnyítették egy fiú taníttatását: a 30 kisiparos-gyermek közül hárman születtek Nagykőrösön, ketten–ketten Budapesten, Hajdúnánáson, Kecskeméten, míg Gergely János (1907–1938), kisharsányi lelkész egy fazekas fiaként Sárospatakon született, ott is érettségizett, ott végezte a teológiát, és lelkészi szolgálatát is a városban kezdte meg. A tisztviselő apák közül a legtöbben jegyzők vagy községi, városi hivatalnokok voltak, de azért találhatók köztük vasúti és postai alkalmazottak is, akárcsak állami, adó- vagy takarékpénztári tisztviselők. Arányuk korcsoportról korcsoportra haladva nőtt, és ebben komoly szerepet tulajdonítok a Pesthez gravitáló sűrűbb városi hálózatnak, de még inkább a gyarapodó tisztviselői-hivatali munkahelyeknek; úgy a vasút nyújtotta lehetőségeknek, mint a bankpénztárak számbeli növekedésének, valamint az egyre gyarapodó közigazgatási feladatoknak stb. Ez magyarázza azt is, hogy a kisiparosok arányában nem történt jelentős változás.

Ezek az adatok egyrészt erősítik a korábbi szűkebb és tágabb kiterjedésű regionális eredményeket, másrészt azt is jelzik, hogy a lelkészi pályán a lelkészfiúk aránya visszaszorult, amit a lelkészapák fokozódó kiábrándulása mellett a romló életkörülményeik ugyancsak magyarázhatnak.

AZ APÓS FOGLALKOZÁSA

Azt, hogy milyen családba házasodtak a lelkészek, több fontos tényező határozta meg, melyek közül az első, hogy mikor történt a házasságkötés. Az általam vizsgált lelkészek zömmel 26–29 éves korukban házasodtak meg először, vagyis szinte kivétel nélkül már lelkészként. Házasságkötésükben szerepet játszhatott, hogy elvárták tőlük a családalapítást – különösen az egyke elleni küzdelem korában –, de döntésükben a személyes indíttatás vagy a szükségek kielégítése is fontosnak bizonyult. Utóbbira példaként idézem Váróczi János (1909–2003) hidasi lelkésznek az espereséhez írt sorait, miszerint: „Most még abban a szerencsében is részesülök, hogy anyám ismét elmegy; sajnos hetek múlva ismét magamra maradnék. Én ezt nem bírom ki. [...] megint rendes koszt nélkül maradni s gondoskodni arról, hogy mossanak, foltozzanak rám, harisnyát, ruhát rendbetartsanak meghaladják erőmet. Lakásom, mely kong az ürességtől, rácsos ablakaival kriptát képez [...]”¹⁹ Az orvos családból származó, 25 éves Váróczi végül úgy segített a helyze-

¹⁹ DRE RL Váróczi János levele Nyáry Pálhoz. Hidas, 1934. szeptember 19.

tén, hogy három hónap múlva feleségül vette egy helyi református sváb kisbirtokos 16 éves lányát: a szeptemberben írt sorai mögött a házasság megvalósításának nehézségei is kiütökhözhetnek. Ezt már csak az is valószínűsíti, hogy ennyire fiatal lányt ekkora korkülönbséggel semelyik másik kollégája sem vett el.

3. táblázat

*A Dunamelléki Egyházkerület lelkészeinek megoszlása
apósuk foglalkozási kategóriája szerint (1933–1935)*

	<i>Apa foglalkozási kategóriája</i>	<i>Após foglalkozási kategóriája</i>												
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Σ
1	mérnök, orvos, gyógyszerész	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	1	4
2	tanár, tanító, jogász, újságíró	0	4	13	10	1	1	3	2	0	0	0	3	37
3	állami és magántisztviselő	2	5	5	5	1	0	7	2	0	0	0	2	29
4	egyházi személy	2	13	18	14	4	2	4	2	1	1	0	4	65
5	kereskedő, vállalati tulajdonos	0	0	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	3
6	állami véderő	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
7	mezőgazdaságból élő	2	11	10	14	3	0	16	2	1	0	2	0	61
8	kisiparos	1	4	7	3	3	0	3	3	0	0	1	0	25
9	vas- és fémiparos	0	1	2	0	1	0	1	0	0	0	1	0	6
10	egyéb, képzetlen munkaerő	1	1	2	1	0	0	1	0	0	0	1	0	7
11	magánzó	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
12	nincs adat	0	7	10	8	1	0	3	1	0	0	2	4	36
	<i>Összesen</i>	<i>8</i>	<i>46</i>	<i>69</i>	<i>57</i>	<i>14</i>	<i>3</i>	<i>40</i>	<i>12</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>8</i>	<i>15</i>	<i>275</i>

Forrás: DRE RL A/4. 81. d., FamilySearch anyakönyvi adatbázis

A 3. táblázat a vizsgált lelkészek apjuk és apósuk foglalkozása szerinti megoszlását mutatja be: a három korcsoportot egyben, a köztük jelentkező néhány eltérést a következőkben jelzem. A kereszttábla alapján négy markáns csoport rajzolódik ki. Egy tágabb kört alkotnak azok a lelkészek, akiknek az apjuk és apósuk egyaránt a 2–4. kategóriába esik, tehát apjuk tanító, tisztviselő vagy egyházi személy, és apósuk is ezek közül valamelyik. Ezen belül kiemelkednek azok a lelkészfiúk, akiknek az apósa helyi tisztviselő volt. Ez a kör a státuszörzöké–mérésékelt státuszjavítóké. A második, szűkebb körbe azok a mezőgazdaságból élő vagy kisiparos apától származók tartoznak, akik szintén ebből a körből választottak házastársat: ők azok, akik házasságuk révén jelentős mértékben előreléptek, így helyzetüket, a származásukhoz viszonyítva számottevően javították. A harmadik kör egyetlen csoportra szűkíthető: ők olyan gazdaszülők gyermekei, akik, bár maguk lelkészekké váltak, mégis a saját származási körükön belül választottak házastársat: gazdafiúként többnyire egy nagyobb birtokos lányát vették el. A negyedik csoport a lefelé házassodóké, akik látszólag a deklasszálódás útjára léptek:

nagyobbrészt olyan tanító-, hivatalnok- és lelkészfiak tartoznak ide, akik egy nagyobb birtokos lányát vették feleségül.

A státuszőrző csoporton belül a tisztviselő apósok szerepének erősödése figyelhető meg. Az iménti indok mellett, miszerint így a pozíciók száma is gyarapodott, ebben a változásban az is szerepet játszott, hogy a lelkészek sokkal több, a közelükben élő, ideálisnak tűnő partner közül választhattak, vagyis bővült a házassági piac. Nem feltétlenül volt könnyű ugyanis a környéken olyan lelkész-kollégára akadni, akinek korban ideális, még eladósorban lévő lánya lett volna. Ebben a csoportban, a lelkészfiú és tisztviselő/hivatalnok-após párosításon belül kifejezetten sokan voltak a vasúti dolgozó apósok. Még a lelkész apa és lelkész após kombináció sem mindig jött létre azonban előre elrendezetten. Podmaniczky Márta, akinek apja és férje is lelkész volt, egy idősebb korában adott interjújában elmondta, hogy apai nagyapja vagyonszerzése miatt apja gimnáziumi tanulmányai megszakadtak, és a férfi mint nyomdai inas képezte magát tovább. Csupán nagybátyja, Podmaniczky Frigyes támogatásával tudta elvégezni Pozsonyban a teológiát. Mint lelkész kérte meg – az anyával való levelezés útján! – Vargha Gyula statisztikus lányának kezét (aki, nem mellesleg, Szász Károly püspök unokája volt). A frigyből született Podmaniczky Márta és a már adatbázisomban is szereplő zuglói lelkész, Kutas Emil házassága szintén nem tekinthető eltervezett, elrendezett frigynek – a családban korántsem példátlan módon:²⁰

„Amikor másodéves egyetemi hallgató voltam a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági Karán, egy Pro Christo – Krisztusért – Diákszövetség előadásán (téli konferencián) megismerkedtem későbbi férjemmel, aki akkor már református lelkész volt Zuglóban. Három nap múlva megkérte a kezemet! Azt mondta: úgy látja, ez az Isten akarata! Ő már nem túl fiatal és hozzáillő társat keres. Olyan határozottan mondta – hogy ez Isten akarata, és kért, mondjak igent –, így igent mondtam!”²¹

Pozícióörzésnek tűnik, de kétségtelen, hogy egy főnemesi családba történő beházasodás a korban nem csekély előrelépést jelentett a társadalmi ranglétrán. Kutas Emilnek amúgy az apja is nagyot lépett előre. Kutas Bálint törökszentmiklósi lelkész még földműves szülők gyermeke volt, és helyi ellenzéki politikusként a földreformot sürgette – elnyerve ezzel a „szegények papja” jelzőt.²² Ennél a státuszőrző, részben azt javító csoportnál tehát az egyéni kulturális tőke összességében meghatározta a házasságkötés irányát. Kutas Emil, szándékolatlanul, de pontosan olyan szavakat és olyan érvelést használt egy gazdag történelmi és értelmiségi hagyományt öröklő lelkészlány kezének megkérésekor, amitől várhatta, hogy célt fog érni, hiszen az isteni elrendelés, a tisztas szándék és eltökéltség egy lelkész szájából hitelesnek hangozhatott – és, amint azt az életük

²⁰ Sárjai Szabó–Balogh 2016: 41–42.

²¹ Podmaniczky 1995: 34.

²² *Pesti Napló* 73 (116.) 3; *Magyarország* 33 (293.) 6; *Reformátusok Lapja* 59 (41.) 5.

mutatja, az is volt. Kutas Bálint tehát lelkészként képes volt olyan környezetet teremteni, amit fia már egészen a magáénak érezhetett. Vagyis a fiú már otthonról hozta, a gyermekkorában elsajátította a pályáján megkívánt attitűdjeit és magatartásformáját, míg az apjának ezeket még főleg a tanulmányai során kellett megtanulnia. Így a gyökeresen eltérő leszármazás nagyjából már Kutas Emil és Podmaniczky Márta megismerkedését megelőzően harmóniába került a két ember szocializációjában, és ez a státuszörző kör esetében a többi családnál is hasonló környezet meglétére enged következtetni.²³

A felfelé házasulók körében feltételezem, hogy érvényesültek azok az előzetesen átvett magatartásminták, amelyek az új csoporthoz való alkalmazkodást, az új közegben való megkapaszkodást lehetővé tették.²⁴ Ez látható Tomanóczy János (1885–1978) történetében is, akinek az apja mézárasmesterként dolgozott. Esetében az egyéni törekvés szerepe nyilván számottevő, de kérdéses, hogy ha nem Párkányban születik, akkor vajon az apja mennyire tudta volna támogatni fia esztergomi tanulmányait? (Amit az is segítette, hogy Tomanóczy tízéves korában felépült a Mária Valéria híd is.) Az pedig, hogy Tomanóczy a jogot is elvégezte, még értékesebbé tette őt a maga körében, így pedig jóval könnyebben válhatott a nem kiemelkedően fontos ormánsági református eklézsia, Sósvertike lelkészének a vejevé. Ez a felfelé házasodó kör azonban a harmadik korcsoportban már jelentős változást mutat, amennyiben a paraszti vagy kisiparos háttérrel rendelkező lelkészek hivatalnokok lányát vették el. Kivételként ez alól Czere Horváth János (1904–1965) említhető, akinek a feleségét – annak visszaemlékezése alapján – nem az jellemezte leginkább, hogy egy néhai tanító lánya volt: „Várady Ilonka, a kezében a frissen szerzett tanítói diplomával – komolyzenei pályára készült. Tanárai tehetségesnek tartották, a napilapok hírei ’ígéretes zongorista’-ként említették. Aztán közbejött a szerelem, s a fiatal lány hirtelenjében a baranyai határszélen találta magát. Követte férjét Czere Horváth Jánost az Ormánságba.”²⁵

Az előzetes szocializáció jellege, az otthonról hozott értékek ereje viszont, ahogy azt láthattuk, a házastárs családi háttere miatt sok esetben akár akadályozhatta is a társadalmi előrelépést. A vajszlói Takács Sándor (1897–?) mezőlaki földművesek gyermekeként egy kastélyosdombói földműves lányát vette el. A botykai lelképásztor, Simon Zsigmond (1884–1958) is gazdalányt vett el, ám felesége, Bráda Simon Mária ormánsági *pógár* leánya volt. A család nem egykézűs és igen tehetős volt, hiszen másik lányukat, Juliannát szintén egy lelkész, Széles Sándor (1879–1959) – egy szatmári szücsmester fia – vette el. Széles a korban Máriagyűdön szolgált, de házasságkötése évében még Vajszlón volt segédlelkész.²⁶ A mezőgazdaságból élő apák lányait választó lelkészek csoportja tehát jelentős, de ebben a körben számottevő azok aránya, akiknél a presztízst nem a tekintély, hanem a vagyon jelentette. A csoporton belül ugyanis csak egy olyan esetet is-

²³ Gugerli 1992: 378–379; Blaskó 1999: 69–73; Keszei 2021: 23.

²⁴ Karl Merton gondolatmenetét és fogalomrendszerét ismerteteli Blaskó 1999: 73.

²⁵ *Dunántúli Napló* 32 (81.) 11.

²⁶ Koloh 2021a: 129; Koloh 2021b: 330.

merünk, amikor egy kisbirtokos fia földműves lányát vette el, de az esetek közel felében a házasság iránya itt is felfelé mutat, amikor az após maga földbirtokos volt – mint például a későbbi püspök, a kisbirtokos apától született Bereczky Albert apósa is. Összességében a felfelé lépés ebben a csoportban is szinte kivétel nélkül megtörtént. A presztízst itt egyértelműen a vagyon adta, ami viszont a tekintéllyel még bíró, de anyagi gondokkal annál inkább küszködő lelkészek párválasztásában az érzelmi indíték szerepét illeti, arról a forrásaim csak ritkán ejtenek szót.

A házasulók negyedik csoportját azok alkotják, akik egy nagyobb tekintélyű társadalmi rétegből származva lefelé házasodtak: mezőgazdaságból élő vagy kisiparos apa lányát vették el. A Váróczi levelében is leírt indokok életszerű példáját és magyarázatát adták ennek a mobilitási irányznak: olyan szükséghelyzet állt fenn tehát, ami átstrukturálta az elvárt igényeket. Váróczi is, hogy nyomatékot adjon szavainak, a fenti idézett sorokat így folytatta: „[...] többé én abban egyedül nem maradok, mert attól félek, hogy magányomban és elkeseredésemben egy szép napon golyót röpíték fejembe.”²⁷ Lelkészfiaak voltak, és mezőgazdaságból élő apa lányait vették el a Kájel lelkészek is. Kájel István (1879–?) faddi lelkész Kálmán-csai Kálmánchey Menyhért újfahértói földbirtokos lányát vette feleségül, tekintélye így vagyonnal párosult. Nem járt ilyen mértékű presztízshalmozással a fiatalabb fiú, Kájel József Endre (1881–?) balatonendrédi lelkész házassága, de azt, hogy a kevesebb hozomány is mennyire sokat jelenthetett a létfenntartás szempontjából, jól példázza egy csallóközi lelkész korabeli önéletrajza, melyben így írt: „Feleségem hozományából cirka 5 hold gyümölcskertet telepítettem. Csekély jövedelmem mellett ez teszi lehetővé, hogy családom eltarthassam.”²⁸ Ebben a csoportban tehát a lefelé házasodás ismét viszonylagos, hiszen a vagyon – akárcsak a saját származási rétegükön belül házasodók esetében – a szegény(ebb) életkörülmények között élő lelkészeknél esetenként magát a megélhetést, vagy legalább az életminőség javítását jelentette – a lelkipásztorok különben ebben a csoportban is jórészt nagy- és középbirtokosok vejei lettek. Jobbára egyedi példa tehát a nagytótfalui lelkészé, Derzsi Endréé (1904–1982), akinek az apósa szűcssegéd volt, míg Derzsi apja a mezőtúri gimnázium tanára. Ebben a kapcsolatban valószínűleg inkább a szerelemnek lehetett nagyobb ereje, mint az egzisztenciális körülmények számbavételének, amire abból is következtethetünk, hogy a budapesti születésű Pálfi Irént Derzsi a Kálvin téri segédlelkészi szolgálata utolsó napjaiban vette feleségül.

Összevetve a házasság mobilitás irányát, elmondható, hogy a lelkészek több mint harmada a saját vagy a magáéhoz közeli társadalmi csoporthoz tartozó férfi veje lett, míg negyedik–ötödük számára a házasság a saját származási csoportjukhoz mérten a felfelé lépést tette lehetővé. Öt, illetve hat százalékuk számára az alacsonyabb státusz őrzését, valamint az öröklött és továbbvitt tekintély jelentette

²⁷ DRE RL Váróczi János levele Nyáry Pálhoz. Hidas, 1934. szeptember 19.

²⁸ Vargha Dezső diósförgepatonyi lelkész. In: Kránitz 2013: 264.

presztízst a vagyoni presztízsszel erősítették meg. Ezek a viszonylagos arányok árnyalják a pálya nyitottságáról szóló eddigi megállapításokat, mert igaz ugyan, hogy a lelkészek mintegy harmada *homo novus*-ként került ebbe a magasabb presztízssű közegbe, de azok, akiknek ezt a felemelkedést a házasságkötésükkel is sikerült megerősíteniük, már csak e csoport alig negyedét tették ki. Márpedig további generációs karrierépítés leginkább ebből a körből volt várható, feltételezve a további lemorzsolódást is.

ANYÁK ÉS FELESÉGEK

Zárásul a kutatás két olyan pontjára irányítom a figyelmet, amelyek ezekben a lelkészi mobilizációs vizsgálatokban rendre háttérbe szorulnak, miközben a strukturális változások szempontjából, úgy vélem, közel sem elhanyagolható fontossággal bírnak. Abban, hogy egy férfi a lelkészi hivatást választotta, illetve, hogy házasságkötése mennyiben járult hozzá társadalmi mobilitásához, a hozzá közel álló nők státusza döntő szerepet játszhatott, anyaként és feleségként egyaránt. Az 1850-es évek tanügyi reformja, mely a dualizmus korában tovább folytatódott, a nők számára is lehetőséget adott a továbbtanulásra,²⁹ a tanítónők megjelenése pedig együtt járt a házasodási piac megváltozásával. Újabb számítások szerint a tanítónők aránya 1881–1882-ben 9,78%-ot tett ki, míg az 1917–1918. tanévben már 48,28%-ot. Azt, hogy nem kizárólag a világháború okozta ezt az emelkedést, bizonyítja, hogy arányuk már az 1913–1914. tanévben is meghaladta a 32%-ot.³⁰ Önmagában azonban az anya származása is indokot adhatott a lelkészi hivatás választására, ahogy azt a székely gazdatiszt fia, Ravasz László püspök is megfogalmazta: „Megyek papnak, mert ez illik a család tisztas hagyományaihoz; megszerzem a tanári oklevelet, mert erre különös kedvem van.”³¹ Az anyai ágon lelkészunoka Ravasz a pozíciója, valamint életének feldolgozottsága miatt igen jó példa az anyai befolyásra, de mellette számos más – eddig feltáratlan – esetet lehet említeni, amikor inkább az anya, mint az apa példája, származása indokolhatta a pályaválasztást. Demjén István (1888–1979) budafoki – a trianoni döntéssel Kevevárról menekült³² – lelkész apja postafelügyelőként, anyai nagyapja földbirtokosként szerepel az adatbázisomban, viszont esetében az anya képzettsége és foglalkozása tekinthető döntő tényezőnek. Demjén Sándorné Molnár Ilona a református leánynevelés kiemelkedő alakja, a szatmárnémeti leánygimnázium igazgatója volt. Noha önéletírásában Demjén azt, hogy végül milyen hivatást választott, strassburgi professzora hatásának tulajdonítja,

²⁹ Szívós 2000; Gyáni 2021.

³⁰ Takács 2016: 19.

³¹ Idézi Nagy 2007: 88–89.

³² DRE RL A/4. fond, 81. doboz. Demjén István adatgyűjtő íve. Ezúton köszönöm Ablonczy Baláznak a kéziratához fűzött észrevételeit.

de az otthonról kapott indíttatásban kétségtelenül meghatározó szerepe volt az édesanyjának.³³

A feleségválasztás során a korban már gyakorta előfordult, hogy a lelkész a helybeli tanítónő kezét kérte meg. Ez egyrészt a házasodás térbeli struktúráját is átalakította, hiszen a tanítónő akár messzebből is származhatott, mint a szolgálati helye, de a társadalmi struktúra is módosult, mert ilyenkor már hátrébb sorolódott az após(jelölt) foglalkozásának, státuszának szerepe is. A cúni, majd drávapalkonyai lelkész, Gyenis János (1904–1949) esete jól példázza a helyzet összetettségét. A 3. táblázatban Gyenis mint pozíciótartó jelenik meg: apja tanító volt, apósa pedig lelkész. Helyzetét azonban több körülmény is bonyolultabbá tette. Felesége, Nagy Krisztina ugyanis már anyját, apját elvesztő árva lányként szerzett tanítónői képesítést. Miután azonban a húga Tahitótfaluba került Tildy Zoltán gyermekei mellé nevelőnőnek, hamarosan Nagy Krisztina is követte őt, házvezetőnőként. Tildy felesége pedig Gyenis nővére volt, így a különben bonyhádi származású Gyenis tahitótfalvai segédlelkészsége során ismerte meg Nagy Krisztinát, és onnan vitte végül magával az ormánsági parókiájára.³⁴ A történet nyilván nemcsak arról szól, hogy az egyéni példák sora mennyiben árnyalja a teljes képet, hanem arról is, hogy Nagy Krisztina aligha került volna Tildyék látómezőjébe, ha nem pap lánya lett volna, és tanítónő végzettségével tovább gazdagította azt a kulturális tőkét, amelyet otthonról hozott. Mindez jelentősen hozzájárulhatott ahhoz, hogy Gyenissel, aki pedig egy tanító fiaként nevelkedett, úgymond megtalálták a közös hangot, amit a kölcsönös szimpátia és a fizikai vonzalom csak fokozhatott.

Szintén Tahitótfaluban ismerkedett meg jegyesével a fent említett kákicsi Kiss Géza is. Kiss apósát az adatgyűjtő íven urasági inasként tüntették fel, így a frigy lefelé való házasságnak ígérkezett, ami nem is kerülte el a férfi figyelmét. Ezt a megismerkedésről beszámoló levelében lelkész bátyjának is megírta: „A lánynak vagyona semmi sincs, az az övé, ami az enyém. El se fogadnám. Kilenzen vannak testvérek.”³⁵ Előnytelen származása ellenére Patay Gizella az akkor még Tahitótfaluban működő Sylvester Nyomdánál dolgozott mint hivatalnoknő, Kiss pedig ottani vakációja során ismerkedett meg vele. A rövid időn belül kitűzött menyegző előtt azonban nem törte magát, hogy megismerje leendő apósát, erről így írt: „Úgy áll a dolog jelenleg, hogy kb. a jövő hét valamelyik napján el is jegyzem, de még a szüleinek se mutatkoztam be s így magam se tudom, mikor lesz ez. De nem akarok ezért kétszer is fölfáradni Pestre, mert nekem nagy törődés. Miközöttünk lélekben már megtörtént az eljegyzés.”³⁶ A megismerkedést itt is az tette lehetővé, hogy Patay Gizella számára megnyílt a továbbtanulás lehetősége, és képzettsége mellett a személyes tulajdonságai vezettek oda, hogy a találkozást gyengédebb érzelmek kialakulása követte: „Ómaga hivatalnoknő

³³ Molnár 2016: 384–385.

³⁴ Gyenis-interjú 2014.

³⁵ DRE RL Kiss Géza levelei Kiss Zoltánnak. Kákics, 1928. december 28.

³⁶ DRE RL Kiss Géza levelei Kiss Zoltánnak. Kákics, 1928. december 28.

a Sylvester-nyomdánál. Belmissziói iskolát végzett. Mély keresztyén életű, szelény, meleg lélek, papnének való.” Mint az előző példa, úgy ez is arra utal, hogy a nők képzése a lelkészi házas mobilitás irányát térben és társadalmilag is alakította, ami sürgetővé teszi a lelkészfeleségek társadalmi mobilitásának vizsgálatát.

Más vidékek református lelkészeinek a példái ugyancsak ezt a tendenciát igazolják. A korábban hivatkozott csallóközi lelképásztor rendes lelkészi szolgálatait 1911-ben Diósförgepatonyban kezdte meg, és a következő évben ott is nősült, a helyi tanítónővel kötött házasságot. Lévai segédlelkésként ismerhette meg későbbi feleségét az Újbarson rendes lelkészi állást kapott Szabó István, aki állandósítását követően alig több mint fél évvel feleségül vette Varga Teréz lévai nőipariskolai tanárnőt. Ugyancsak sok példát lehet találni a tiszántúli és a határon túli egyházkerületek lelkészeinek házasságkötéseit kutatva.³⁷ Ezek egyúttal azt is hangsúlyozzák, hogy a továbblépés szisztematikus feldolgozást kíván.

* * *

A vizsgálat a későbbiekben számos további, szintén fontos szempont bevonásával bővíthető: nem mellékes ugyanis a lelkészek testvéreinek (ha voltak) a sorsa, miként az sem, hogy ők maguk hányszor nősültek, házasságkötésükkor élt-e még az apjuk, anyjuk, apósuk, anyósuk, hány gyermekük született, továbbá sokat megtudhatunk abból is, hogy mekkora közösséget láttak el, illetve mennyire tudták és milyen módon igyekeztek növelni a bevételeiket – csak hogy néhány kérdést említsek. A vizsgálat ilyen mértékű és folyamatos kitágítása már csak amiatt is indokolt, mert már egyetlen új tényező – jelesül az apák mellett az apósok foglalkozásának a vizsgálata – bevonásának köszönhetően is jobban konkretizálható a mobilitás mértéke. A pálya egyre nagyobb nyitottságát igazoló eredmények mellett immár látható, hogy ez a nyitottság egyrészt korlátozott volt, hiszen legfeljebb a lelkészek harmadát érintette, és közülük is számosan inkább a vagyoni presztízzsel kívánták megerősíteni a hivatásuk tekintélyét. Másrészt a házastársi piac is átstrukturálódott, mégpedig a tanítónők csoportjának a megjelenésével, ami redukálta a feleségek származásának fontosságát. A redukálódás viszont nem jelentett egyet a jelentéktelenné válással, hiszen egyrészt a nők tanítatásának a költségét jellemzően a szülők állták, vagyis vagyonosabbnak kellett lenniük. Másrészt pedig az otthonról hozott és a tanulással bővített kulturális tőke a kapcsolatok megvalósulása esetén ugyancsak meghatározó volt, amint azt a táblázatok és a példák egyaránt mutatják. Elmondható, hogy a feszítő társadalmi és gazdasági problémák idején a lelkészek egy része – noha származását tekintve közel állt az egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe kerülő paraszti közeghez – végeredményben mégis jobbra egy zárt közeghez tartozott. Ezzel is magyarázható, hogy olyan fontos társadalmi kérdések esetén, mint amilyen például

³⁷ Kránitz 2013: 145, 158; Szabadi 2016.

a születésszabályozás gyakorlata volt, miért nem tudtak még résztvevő megfigyelői sem lenni a saját közösségüknek.³⁸

FORRÁSOK

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRE RL)

A/4. fond, 81. doboz: A Dunamelléki Egyházkerület lelkészeinek és tanítóinak önéletrajza.

Kiss Géza levelei Kiss Zoltánnak. Budapest, 1909. október.

Kiss Géza levelei Kiss Zoltánnak. Kákics, 1928. december 28.

Váróczi János levele Nyáry Pálhoz. Hidas, 1934. szeptember 19.

Podmaniczky Márta 1995: „Én komolyan vettem a családi vállalkozást.” Kutas Emilné Podmaniczky Mártával beszélget Sári Katalin. *Honismeret* 22 (3.) 32–35.

Gyenis-interjú 2014: Szerzői interjú Gyenis Sárával, Gyenis János és Nagy Krisztina lányával. A beszélgetésre Budapesten került sor.

Dunántúli Napló, 1975.

Pesti Napló, 1922.

Magyarország, 1926.

Reformátusok Lapja, 2015.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 1916.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1974: Új könyvek a társadalmi mobilitásról. *Valóság* (17.) 11. 104–109.

Andorka Rudolf 1978: A társadalmi mobilitás kérdései. *Kritika* (7.) 3. 11–12.

Andorka Rudolf 1982: Társadalmi mobilitásunk tendenciái és jelentősége. *Valóság* (28.) 8. 1–16.

Blaskó Zsuzsa 1999: Kulturális tőke és társadalmi mobilitás. *Szociológiai Szemle* (1.) 69–96.

Csepregi Zoltán 2019a: A XVI. századi magyarországi protestantizmus a hálózat kutatás tükrében. Módszertani esélyek és buktatók. In: Boros István (szerk.): *Keresztény megújulási mozgalmak (1500–1800)*. Budapest, 53–65.

Csepregi Zoltán 2019b: Ároni ház. A nepotizmus protestáns változata? *Credo* 25. (3–4.) 55–61.

Gugerli, David 1992: Protestant Pastors in Late Eighteenth-Century Zurich: Their Families and Society. *The Journal of Interdisciplinary History* (22.) 369–385. DOI:10.2307/204985

³⁸ Ehhez lásd a lelkészi egykejelentéseket: Koloh 2022.

- Gyáni Gábor 2021: *A nő élete – történelmi perspektívában.* (Magyar családtörténetek: Tanulmányok 6.), Budapest.
- Keszei András 2021: Érdem és előrejutás: mobilitás a társadalomban és a történelemben. *Korall* (22.) 86. 5–26. DOI: 10.52656/KORALL.2021.04.001
- Koloh Gábor 2019: A Felsőbaranyai Református Egyházmegye lelkészeinek térbeli és társadalmi mobilitása 1855–1933. In: Borsy Judit (szerk.): *Reformáció a Dél-Dunántúlon.* Pécs, 159–172.
- Koloh Gábor 2021a: Református lelkészek és tanítók társadalmi mobilitásának diverzitása a Felsőbaranyai Egyházmegyében a 19. század első felében. *Korall* (22.) 86. 166–184. DOI: 10.52656/KORALL.2021.04.007
- Koloh Gábor 2021b: „Szántani lehet, de vetni nem muszáj”. *Az ormánsági egykezés története (1790–1941).* (A vidék vonzásában 1.) Budapest.
- Koloh Gábor 2022: „A pusztulás útján haladnak”: *Baranyai lelkészek egykejelentései (1934).* (A vidék vonzásában 4.) Budapest.
- Kránitz Zsolt (szerk.) 2012: „A késő idők emlékezetében éljenek...”. *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi anyakönyvei. 1823–1952.* (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 12. Jubileumi kötetek 1.) Pápa.
- Kránitz Zsolt (szerk.) 2013: „A késő idők emlékezetében éljenek...”. *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi önéletrajzai. 1943.* (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 12. Jubileumi kötetek 2.) Pápa.
- Mátay Mónika (szerk.) 2016: *Méregkeverők.* Budapest.
- Molnár Sándor Károly 2013: Benkő István és a Tanácsköztársaság. *Egyháztörténeti Szemle* 14 (2.) 20–49.
- Molnár Sándor Károly 2016: Budafoki lelkészek önéletrajzai 1943-ból. (Székely Sándor, Németh Győző, Lukáts József, Demjén István önéletrajza). *Acta Papensia* 16. (3–4.) 375–434.
- Nagy János 2007: Református püspökök társadalmi eredete a két világháború közötti Magyarországon. *Valóság* 50 (9.) 86–100.
- Sárai Szabó Katalin – Balogh Mihály 2016: *Egy református lelkész és felesége a 20. században.* Vargha Tamás és Vargha Tamásné Magay Mária élete és munkássága. Budapest.
- Szabadi István 2016: *Tiszántúli református lelkész önéletrajzok 1942–1944.* I–II. kötet. Debrecen – Nagyvárad.
- Szász Lajos 2011: Lelkesi hivatás és társadalmi mobilitás a Tiszántúli Református Egyházkerületben a 19. század első felében. In: Szávay László (szerk.): „*Vidimus enim stellam eius...*”. *Konferenciakötet.* Budapest, 425–433.
- Szász Lajos 2013: A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon.* Budapest, 178–195.
- Szász Lajos 2022: „Családomban a lelkipásztorkodás tradicionális foglalkozás és hivatás”. Református lelkészek családi háttere a 20. század közepén. *Credo* 28. (3.) 16–22.
- Szívós Andrea 2000: Adalékok a magyarországi nőnevelés és női művelődés történetéhez (1850–1880). In: Kéri Katalin (szerk.): *Ezerszínű világ. Dolgozatok a neveléstörténet köréből.* Pécs. Online elérhetőség: <http://vmek.oszk.hu/01800/01887/html/ezersz15.htm>. Utolsó letöltés: 2023. szeptember 1.

- Takács Zsuzsanna Mária 2016: A női „lámpások”. A tanítónők élete és képzésük a 20. század első felében egy memoár tükrében. In: Karlovitz János Tibor (szerk.) *Pedagógiai és szakmódszertani tanulmányok*. Komárno, 19–26.
- Ugrai János 2003: Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai. Református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-ből. *Magyar Pedagógia* (103.) 211–228.
- Ugrai János 2007: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszán-inneni Református Egyházkerületben. *Korall* (8.) 30. 158–181.
- Ugrai János 2014: Lépcsőfok vagy zsákutca? A tanítói professzionalizáció kezdetei: az abaúji reformátusok példája. *Korall* (15.) 56. 27–45.
- Ugrai János 2017: Az általános és az egyedi. Lelkészek pályájának vizsgálata – a 18–19. század fordulójára vonatkozó módszertani megoldások. In: Vonyó József – Csukovits Enikő – Gyarmati György (szerk.): *Személyiség és történelem: a történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. Budapest – Pécs, 239–255.
- Ugrai János 2020: Iskolai sikerek és társadalmi emelkedés. A sárospataki példa a 19. század első felében. *Századok* (154.) 53–80.
- Vogler, Bernard 1994: Rekrutierung, Ausbildung und soziale Verflechtung. Karriere-muster evangelischer Geistlichkeit. *Archiv für Reformationsgeschichte* (85.) 225–233.
DOI: 10.14315/arg-1994-jg11